بسم الله الرحمن الرحیم

فروشگاه تخصصی کتب دینی

دینوک
فروشگاه تخصصی کتب دینی

اجتهاد و تقلید

و جایگاه آن در دین‌داری

سید رضا هاشمی گلپایگانی

دیتوک
فرهنگ‌کهنه و تکنولوژی

اجتهاد و تقلید و جایگاه آن در دین‌داری

سید رضا هاشمی گلپایگانی

سرشناسه:	هاشمی گلپایگانی، سیدرضا، ۱۳۵۷-
عنوان و نام پدیدآور:	اجتهاد و تقلید و جایگاه آن در دین‌داری/سیدرضا هاشمی گلپایگانی.
مشخصات نشر:	قم: موسسه آموزش عالی حوزوی خاتم النبیین(ص)، ۱۴۰۱.
مشخصات ظاهری:	۲۸۸ ص.
شابک:	۹۷۸-۶۲۲-۹۴۸۲۸-۲-۷
وضعیت فهرست نویسی:	فیپا
یادداشت:	کتابنامه: ص. ۲۸۵- [۲۸۸]؛ همچنین به صورت زیرنویس.
موضوع:	اجتهاد و تقلید
	Ijtihad and taqlid*
رده بندی کنگره:	BP۱۶۷
رده بندی دیویی:	۲۹۷/۳۱
شماره کتابشناسی ملی:	۸۹۳۵۰۷۲
اطلاعات رکورد :	فیپا

ناشر:	انتشارات موسسه آموزش عالی حوزوی خاتم النبیین (ص)
ویراستاران:	محمدمهدی عظیم منش - زهرا مقدسان
صفحه آرا و طراح جلد:	امید معماریان
نوبت چاپ و سال:	اول/۱۴۰۱
تیراژ:	۱۰۰۰ نسخه
قیمت:	۱۲۰ هزار تومان
شابک:	۹۷۸-۶۲۲-۹۴۸۲۸-۲-۷

مرکز پخش:	قم، خیابان صفائیه، کوچه ۳۷ پلاک ۲۱ (مدرسه باقرالعلوم علیه‌السلام)
تلفن:	۰۲۵-۳۷۱۲۱۴۰۹

دینوک
فروشگاه تخصصی کتب دینی

فهرست مطالب

دیتوک
فروشگاه تخصصی کتب دینی

مقدمه

ضرورت بحث از اجتهاد و تقلید ۱۱

خطر تخریب ساختار اجتهاد و تقلید ۱۳

ویژگی کتاب ۱۴

بخش اول: دین و عقلانیت

فصل اول: تعبد و مالکیت مطلق خدا ۱۹

فصل دوم: جایگاه عقل در دین‌داری ۲۱

۱. الزام به دین‌داری ۲۱

۲. عدم ادراک روش دین‌داری به واسطه عقل ۲۲

۳. الزام عقل به «کسب علم» یا «داشتن حجت» در روش دین‌داری ۲۳

بخش دوم: رویکرد انسان نسبت به احکام

راهکار اول: رها کردن احکام غیر بدیهی ۲۹

راهکار دوم: عمل به ادراکات عقلی ۳۱

راهکار سوم: عمل به خواب، استخاره و مانند آن ۳۲

راهکار چهارم: عمل به احتیاط ۳۵
راهکار پنجم: کسب علم به احکام با رجوع به کتاب و سنت ۳۷
۱. بررسی صدور ۳۷
الف. تعیین میزان اعتبار روایت ۳۸
ب. تشخیص متن صحیح روایت ۴۳
۲. بررسی مفاد و دلالت ۴۷
الف. بررسی مفردات ۵۰
ب. بررسی ساختار و ترکیب متن ۵۳
ج. بررسی فضای صدور روایت ۵۷
د. بررسی خانواده حدیث برای رفع ابهامات یک روایت ۶۳
هـ. بررسی خانواده حدیث برای دستیابی به شروط عمل و احکام عام و خاص ۷۰
و. توجه به قرائن غیر روایی برای فهم نظر اهل بیت علیهم‌السلام ۷۹
۳. بررسی جهت صدور ۸۵
الف. علت تقیه اهل بیت علیهم‌السلام ۸۵
ب. گستردگی تقیه در دوران ائمه هدی علیهم‌السلام ۸۶
ج. وظیفه فقها در تشخیص احکام واقعی از تقیه‌ای ۹۱
د. روش شناخت حکم تقیه‌ای ۹۴
۴. بررسی تعارض ۹۵
الف. ریشه‌ها و اسباب تعارض ۹۵
ب. روش حل تعارض ۹۸
نتیجه راهکار پنجم ۱۰۹
حجت نداشتن در فتوا و عمل به غیر علم ۱۱۰
راهکار ششم: رجوع به متخصص و اعتماد به علم و نظر او ۱۱۴
نتیجه رویکرد صحیح به احکام غیر بدیهی ۱۱۶

دینوک
فروشگاه تخصصی کتب دینی

بخش سوم: بررسی مسائل پیرامون اجتهاد

فصل اول: معنای اجتهاد و رأی و احکام ظنی در فقه شیعه ۱۱۷

۱. مقصود از اجتهاد در فقه شیعه ۱۱۸

۲. مقصود از رأی در فقه شیعه ۱۲۱

۳. مقصود از احکام ظنی در فقه شیعه ۱۲۳

فصل دوم: ساختار اجتهاد در عصر حضور اهل بیت علیهم‌السلام ۱۲۶

۱. معنای فقیه در عصر ائمه علیهم‌السلام ۱۲۷

۲. مشکل بودن فهم احکام غیر بدیهی در عصر حضور ۱۳۰

۳. شواهد اجتهاد فقهای اصحاب ۱۳۳

فصل سوم: افزایش نیاز به اجتهاد در عصر غیبت ۱۴۸

۱. افزایش مقدمات فهم احکام دین ۱۴۸

۲. از بین رفتن تدریجی فضای صدور روایات ۱۴۹

۳. مسائل مستحدثه ۱۵۱

فصل چهارم: جایگاه علم اصول ۱۵۳

۱. وجود اصول و قواعد فقهی در عصر ائمه علیهم‌السلام ۱۵۳

۲. قدمت و اهمیت علم اصول در عصر غیبت ۱۵۵

۳. انواع قواعد علم اصول ۱۵۸

الف. قواعد تأسیسی شارع ۱۵۸

ب. قواعد عقلایی ۱۶۰

ج. قواعد عقلی ۱۶۳

فصل پنجم: سیر اجتهاد و جایگاه منابع فقه ۱۶۶

۱. فرایند تفقه و اجتهاد برای کشف حکم دین ۱۶۶

۲. جایگاه سیره و اجماع ۱۷۰

فصل ششم: اشتراک علمای اصولی و اخباری در اصل تفقه و اجتهاد ۱۷۳

دینوک
گروه تخصصی کتب دینی

بخش چهارم: بررسی مسائل پیرامون تقلید

فصل اول: معنای تقلید ۱۷۹

۱. تصورات اشتباه از معنای تقلید ۱۸۰

۲. تصویر صحیح از معنای تقلید ۱۸۱

توضیح قید «تعبد» و «حجیت تعبدی تقلید» ۱۸۲

توضیح قید «بلا مطالبة دلیل» ۱۸۶

توضیح «باطل بودن عمل عامی بدون تقلید» ۱۸۷

فصل دوم: ادله جواز تقلید ۱۹۰

دلیل اول: سیره عقلا و تأیید ائمه هدی علیهم‌السلام ۱۹۱

دلیل دوم: سیره متشرعه در عصر حضور؛ «استفتاء مردم از فقها» و «فتوا دادن فقها» ۱۹۸

دلیل فراوانی رجوع شیعیان به فقها ۲۰۱

روش اصحاب در فتوا دادن ۲۰۴

دلیل سوم: ارجاع مردم به فقها ۲۰۵

مقدمه اول: سه دسته «عموم مردم، راویان حدیث، فقیهان» در عصر حضور ۲۰۶

مقدمه دوم: دستور به فتوا دادن به برخی از فقها ۲۱۲

مقدمه سوم: ارجاع عمومی ائمه علیهم‌السلام به فقهای پرهیزکار ۲۱۵

مقدمه چهارم: ارجاع خاص ائمه علیهم‌السلام به برخی فقها و یا تأیید جایگاه آنها ۲۱۸

فصل سوم: حیطه تقلید ۲۲۳

۱. تقلیدی نبودن احکام بدیهی ۲۲۳

۲. تقلیدی نبودن تشخیص مصادیق خارجی ۲۲۶

تفاوت حکم، موضوع و مصداق ۲۲۷

حیطه تقلید در مسئله رؤیت هلال ماه رمضان ۲۳۰

دینوک
فروشگاه تخصصی کتب دینی

بخش پنجم: پاسخ به سؤالات مطرح

سؤال اول: آیا رجوع به کتاب من لایحضره الفقیه یا کافی یا وسائل الشیعه ما را از تقلید بی‌نیاز نمی‌کند؟ ۲۳۴
سؤال دوم: آیا می‌توان گفت ائمه هدی علیهم‌السلام، شیعیان را در عمل به اخبار متعارض مخیر دانسته‌اند، در نتیجه عمل به اخبار متعارض آسان است؟ ۲۴۱
سؤال سوم: آیا مردم توان فهم روایت ندارند و نباید به کتب حدیثی رجوع کنند؟ ۲۴۵
سؤال چهارم: آیا می‌توان گفت در عصر ائمه علیهم‌السلام فتوای فقها فقط با نقل روایت بوده است، در نتیجه اکنون رساله‌های عملیه بدعت و باطل است؟ ۲۵۴
سؤال پنجم: چه فرقی میان عقاید و احکام در بحث اجتهاد و تقلید وجود دارد؟ ۲۷۱

فهرست منابع

دینوک
فروشگاه تخصصی کتب دینی

دینوک
فروشگاه تخصصی کتب دینی

مقدمه

ضرورت بحث از اجتهاد و تقلید

اعتقاد مسلم شیعه که حدیث ثقلین نیز به آن دلالت می‌کند، آن است که راه شناخت دین و نجات از گمراهی، تنها تمسک به ثقلین یعنی کتاب خدا و عترت پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله است. حال سوال مهم آن است که با وجود آنکه تمسک به «کتاب و عترت پیامبر علیهم‌السلام» به عنوان تنها راه نجات از گمراهی معرفی شده، چه نیازی به «اجتهاد فقیه در احکام» و یا «تقلید مردم از فقیه» است؟ به عبارت دیگر اجتهاد و تقلید چه جایگاهی در نجات از گمراهی و متدین باقی ماندن به دستورات دین دارد؟

فروشگاه تخصصی کتب دینی

آگاهی از پاسخ این سوال بر همگان لازم است؛ زیرا خود علت نیاز به اجتهاد و تقلید در دین‌داری، تقلیدی نیست و هر کس باید با تحقیق و بررسی از وجه نیاز به آن در بندگی خدا آگاه باشد.

به طور خلاصه در مقام پاسخ باید گفت، اجتهاد راه و روشی است که فقیه برای شناخت دستورات غیر بدیهی دین از قرآن و سنت معصومین علیهم‌السلام طی می‌کند؛ تقلید نیز راهی است که عموم مردم بدون تحملِ مشقت در بررسی تفصیلی آیات و روایات، به احکام دین و نظر ائمه طاهرین علیهم‌السلام عمل می‌کنند. از این رو «اجتهاد و تقلید» مقدمه‌ای برای تمسک به کتاب خدا و عترت پیامبر علیهم‌السلام و عمل به دستورات این دو ثقل ارزشمند است.

وجه دیگری که نیاز به بحث از جایگاه اجتهاد و تقلید را دوچندان می‌کند، آن است که در سالیان اخیر سؤالات و اشکالات مختلفی در این زمینه مطرح شده و میان عموم مردم گسترش یافته است. از این رو آگاهی از این بحث و پاسخِ سؤالات پیرامون آن، اهمیت بیشتری یافته است.

ریشه اصلی اشکالاتی که مطرح است، به دو امر برمی‌گردد؛

۱. **ساده انگاری در فهم دین:**

عدم آگاهی مردم از جهات مشکل و تخصصی فهم دین از کتاب و سنت ریشه اصلی بسیاری از اشکالات است. با این تلقی، طبیعی است که برخی از افراد، تقلید و اعتماد به نظر فقیه را لغو یا بدعت بدانند. نظیر فردی که مبتلا به سرطان است، ولی معتقد به ابتلای خود به سرطان نباشد و بیماری خود را در حد علائم ظاهری آن تنزل داده و اصرار داشته باشد که فقط سردرد و تب دارد. در گفت‌وگو با چنین شخصی، پرداختن به ادلهٔ لزوم رجوع به متخصص سرطان بی‌وجه است؛ زیرا او از اساس، درمان مشکل خود را تخصصی نمی‌بیند تا درباره جواز یا لزوم رجوع به متخصص سرطان صحبت شود. در ابتدا باید با او درباره خطر این تب و احتمال وجود سرطان به عنوان منشأ تب سخن گفت تا تصور صحیحی ـ هر چند به صورت احتمالی ـ از مشکل خود پیدا کند. در صورت پذیرش این احتمال، خود او به طور ناخودآگاه اعتماد به نظر متخصص را ضروری می‌بیند.

۲. **تصور باطل بودن روش فقهای شیعه در استخراج احکام:**

بخش زیادی از اشکالات، به اصالت و صحت روش فقهای شیعه باز می‌گردد؛ زیرا شبهات گوناگون، القا کننده «تضاد میان روایت با فقاهت فقیه و فتوای او» است. به طور طبیعی آنانی که آگاهی

از جهات تخصصی فهم دین ندارند، با احساس تضاد میان فتوا با روایت، ارزش تفقه فقهای شیعه در نظرشان از بین رفته و روش آنان را باطل می‌پندارند.

بنابراین باید توجه داشت که مسئله تقلید از فقیه به عنوان متخصصِ احکام، مبتنی بر پذیرش تخصصی بودن فهم احکام و ضرورت اجتهاد در کتاب و سنت است. از مهم ترین عوامل اشکال در تقلید نیز، اشکال در تخصصی بودن فهم احکام یا اشکال در اصالت اجتهاد در کتاب و سنت است.

خطر تخریب ساختار اجتهاد و تقلید

پاسخگویی به اشکالات مختلفی که نسبت به فقه، اجتهاد و تقلید در جامعه مطرح می‌شود، ضروری است. زیرا ساده انگاری در فهم دین و باطل دانستن روش تفقه و اجتهاد فقهای شیعه مفاسد متعددی دارد. مهم‌ترین مفسده چنین تصوری دو امر است؛

- اولا این تصور باعث بی‌توجهی به بایسته‌های فهم حدیث و به تبع آن تضعیف روش اصیل در فهم دین برای تمییز حق از باطل می‌شود؛ این امر به تدریج جامعه را از احکام و معارف اصیل تشیع منحرف خواهد کرد. برای نمونه، ساده جلوه دادن مباحث قضاوت و خدشه در تخصصی بودن علم حقوق، نهاد حفظ حقوق مردم را متزلزل می‌کند و به تدریج باعث تضییع حقوق مردم در اجتماع می‌شود. همچنین ساده‌انگاری در مباحث پزشکی و طرح عوامانه مباحث تخصصی[1] در بستری که مخاطبین آن از بایسته‌های اولیه در پزشکی نیز آگاهی

۱. مقصود یک روش خاص در علم پزشکی نیست؛ زیرا هر کدام از روش‌های پزشکی در درمان بیماری‌ها امری تخصصی است و طرح و نقد آن، نیازمند بستری مناسب برای شکل‌گیری نقد عالمانه است.

دیپوک فروشگاه تخصصی کتب دینی

ندارند، باعث تخریب نهاد حفظ سلامت در رویکرد مردم می‌شود؛ این امر به مرور زمان، سلامت جامعه را به خطر می‌اندازد. آری تردیدی در ضرورت نقد عالمانه نسبت به نظر متخصصین هر رشته نیست، ولی نقد عالمانه متفاوت با طرح عوامانه و تخریب اصل روش تخصصی در فهم این علوم است.

- ثانیا این تصور به تدریج باعث سلب اعتماد مردم از علمای ربانی که تمام عمر خود را صرف شناخت قرآن و سنت معصومین علیهم‌السلام کرده‌اند، می‌شود. عدم اعتماد مردم به علمای عامل موجب می‌شود آنان خود را برابر انواع سؤالات دینی ـ که پاسخ به آن تخصصی و مشکل است ـ بی‌پناه و ملجأ ببینند و نتوانند در برابر شبهات دینی و عقیدتی مقاومت کنند.

ویژگی کتاب

به جهت اهمیت بحث از اجتهاد و تقلید و ضرورت پاسخ به سؤالات پیرامونی، در این کتاب سعی شده است جایگاه اجتهاد و تقلید در دین‌داری ترسیم شود و به سؤالات اصلی در این موضوع پاسخ داده شود. تمایز اصلی این کتاب با نوشته‌های دیگری که در باب تقلید نوشته شده، آن است که محور اصلی، بحث از جواز تقلید نیست؛ بلکه تمرکز اصلی کتاب، اولاً بر تبیین تخصصی بودن فهم احکام با ارائه شواهد عینی از کتاب و سنت و ثانیاً بر تبیین اصالت اجتهاد فقهای شیعه است. زیرا همان طور که گفته شد، ریشه اصلی تردید شخص متدین در جواز تقلید، آسان دیدن فهم احکام با رجوع به روایات و باطل دانستن روش فقهای شیعه است. اگر این مسئله روشن شود، بسیاری از سؤالات در جواز تقلید و اعتماد به فقها مرتفع خواهد شد.

در این کتاب، دو مبنای علمی پیش فرض در تبیین مطالب است:

دینوکی
فروشگاه تخصصی کتب دینی

اول اینکه غالب احکام دین، خارج از ادراک عقل است و با تعبد به دستورات شرع، باید به آن عمل نماییم؛ لذا تلاش برای شناخت احکام از کتاب و سنت ضروری است. به این مبنا، به صورت اجمالی در بخش اول اشاره کرده‌ایم، اما وارد بررسی تفصیلی آن نشده‌ایم.

دوم اینکه میراث حدیثی شیعه که از طریق علمای متقدم شیعه به دست ما رسیده، میراث اصیل و کم‌آفتی است. به این مبنا نیز به طور مختصر در ابتدای بخش دوم اشاره کرده‌ایم، اما برای تبیین آن، رجوع به کتب مستقلی که در این زمینه تألیف شده، لازم است.

ساختار کتاب مشتمل بر پنج بخش است:

بخش اول، بیان پایه‌های معرفتی و اعتقادی عمل به احکام دین است. در این بخش به جایگاه عقل در دین‌داری و ضرورت التزام به احکام اشاره کرده‌ایم. اگر این پایه معرفتی، سست و مورد تردید واقع شود، نوبت به ضرورت اجتهاد در فهم احکام و یا جواز تقلید از فقیه نمی‌رسد. با وجود اهمیت فراوان این بحث و تأثیر شبهات وارد بر این موضوع در متزلزل شدن برخی از مردم در عمل به احکام، به صورت مختصر به این بحث پرداخته شده است؛ زیرا تبیین جامع و کامل از آن، هدف مستقلی است که در کتاب دیگری باید به آن پرداخت.

بخش دوم، مهم‌ترین بخش از این کتاب است. در این بخش، رویکردهای مختلف در مواجهه با احکام دین بررسی شده است؛ در این راستا روش رجوع مستقیم به کتاب و سنت مورد واکاوی بیشتری قرار گرفته و بایسته‌هایی که در این روش باید به آن توجه شود، با ارائه شواهد متعدد تبیین شده است. هدف از این بخش آن است که با ارائه شاهد و نمونه از مباحث فقهی، اولا مخاطبین به صورت عینی، آگاه به مشکل و تخصصی بودن فهم احکام بشوند. ثانیا به

فروشگاه تخصصی کتب دینی

صورت اجمالی با مسیر و فرایندی که فقهای شیعه برای استخراج احکام از کتاب و سنت طی می‌کنند، آشنا شوند.[1] در بیان شواهد تخصصی بودن فهم احکام، سعی شده جهت آموزشی آن نیز در نظر گرفته شود؛ از این رو ـ هر چند شواهد بسیاری نشانگر تخصصی بودن فهم احکام است ـ تنها شواهدی ذکر شده که در عین تبیین تخصصی بودن آن، خود آن شاهد به راحتی قابل فهم باشد. همچنین در این بخش سعی شده از رویکرد فقاهتی شارحان حدیث مانند علامه مجلسی رحمه‌الله و یا برخی از علمای اخباری مانند شیخ حر عاملی رحمه‌الله و محدث بحرانی رحمه‌الله استفاده شود تا اشتراک تمام علمای شیعه در اصل نیاز به تفقه در حدیث و مشکل بودن آن روشن شود. به نظر می‌رسد افرادی که اشکال و سؤالی از سابق در این موضوع نداشته باشند، با مطالعهٔ مباحث بخش دوم، ساختار اجتهاد و تقلید برایشان تبیین می‌گردد.

در **بخش سوم و چهارم**، در مقام توضیحِ سؤالات پیرامونی درباره اجتهاد و تقلید هستیم. زیرا ممکن است برای برخی، اصلِ نیاز به اجتهاد در کتاب و سنت معلوم باشد، اما درباره روش تفقه و نکات پیرامونی آن سؤال و اشکال داشته باشند. همچنین ممکن است برای برخی، اصلِ نیاز به رجوع به فقیه معلوم باشد، اما اشکالاتی در کیفیت رجوع به فقیه داشته باشند.

در **بخش پنجم**، به بررسی اشکالات و سؤالاتی می‌پردازیم که به تکرار در جامعهٔ متدینین مطرح می‌شود. هر چند در ضمن بخش‌های قبل، به پاسخ این سؤالات اشاره شده، ولی برای واضح‌تر شدن پاسخ سؤالات، در قالب سؤال و جواب و بیان پاسخ‌های بیشتر، هر کدام را توضیح خواهیم داد.

فروشگاه تخصصی کتب دینی

۱. هدف ما در این کتاب، حل مسائل فقهی و رسیدن به پاسخ قطعی نیست. از این رو اگر راه حلی برای برخی از مسائل فقهی بیان شده، به جهت آموزش یکی از روش‌های حل آن است؛ در این راستا سعی شده است یکی از اقوال مشهور در میان فقهای شیعه به همراه برخی از ادلهٔ آن ذکر شود. بررسی دقیق این مسائل، ارائه تمام ادله و رسیدن به حکم شرعی، در علم فقه دنبال می‌شود و خارج از موضوع این نوشتار است.

به دلیل آموزشی بودن این کتاب[1] و نیاز به اختصار و شیوایی در بیان مطالب، این کتاب تنها به دنبال بررسی سؤالات اصلی حول اجتهاد و تقلید است و آن دسته از شبهات و سؤالاتی که نیازمند مباحث تفصیلی یا تخصصی است، در این کتاب بررسی نشده است.[2] از این رو، مخاطبان این کتاب کسانی هستند که اشکالات مبنایی و یا شبههٔ جدی در بحث اجتهاد و تقلید ندارند و در صدد آگاهی از جایگاه آن در دین‌داری و یافتن پاسخِ سؤالات اصلی پیرامون این موضوع هستند. برای آگاهی از مباحث تخصصی در موضوع اجتهاد و تقلید می‌توان به کتب تألیفی فقهای عظام شیعه و یا تقریرات دروس آنان مراجعه کرد.[3]

در پایان ضمن تشکر از دوستان فاضل و سخت کوشی که در نگارش این کتاب بنده را یاری دادند، ثواب این اثر را به روح مطهر جد بزرگوارم فقیه پرهیزکار مرحوم آیت الله سید جمال گلپایگانی و خلف صالحشان مرحوم آیت الله سید علی هاشمی گلپایگانی هدیه می‌کنم. از خدای مهربان می‌خواهم در ظهور آخرین حجتش تعجیل فرماید تا تمام دنیا از انوار علوم آل محمد صلی الله علیه و آله روشن شود؛ ان شاءالله.

فروشگاه تخصصی کتب دینی

۱. توصیه می شود برای فهم بهتر مطالب - خصوصا مباحث بخش سوم و چهارم و پنجم- این کتاب با استفاده از اساتید فاضل و مسلط بر فقه و اصول، درس گرفته شود.

۲. مانند بررسی حجیت برخی از قواعد اصولی، بررسی اختلافات علمای اصولی و اخباری نظیر حجیت ظواهر قرآن و حدود حجیت عقل، بررسی تاریخچهٔ اجتهاد و تقلید در شیعه و در نظر علمای متقدم شیعه، بررسی ساختار روایت حدیث در عصر حضور، بررسی معنای آیات و روایات ناهیه از تقلید، بررسی تفصیلی نسبت به معنای روایات مذمت کنندهٔ برخی از فقهای عصر حضور یا فقهای آخر الزمان و... .

۳. برخی از شبهاتی که اخیرا در این موضوع مطرح شده است و بررسی آن در قالب آموزشی این کتاب نمی‌گنجد، ان شاء الله در آینده در کتب تفصیلی به آنها پرداخته خواهد شد.